

İMAM GAZALİ'NİN TEFİR ANLAYIŞI, METODU VE TEFİRİ

Doç. Dr. M. Zeki DUMAN*

Kur'an'ın Tefsiri konusunda Gazalî (v. 505/1111) nin müstakil bir eser yazdığı bâzı tabakât kitaplarında sözkonusu edilmişse de, böyle bir tefsirin mevcudiyeti kesin olarak bilinmediği gibi, kendisine isnad edilen eserin de Gazalî'ye âit olmadığı kanaati bizde hâkimdir. Bu nedenle biz, Gazalî'nin tefsir anlayış ve metodunu tesbit edebilmek için O'nun diğer eserlerini inceledik. Ve bu konuda değerli fikirleri ve Kur'anı manalandırma konusunda, hâlen uygulanabilecek nitelikte metodlarının olduğunu tesbit ettik. Bu tesbitlerimize geçmeden önce, Gazalî'nin tefsir anlayış ve metodlarını daha iyi bir şekilde değerlendirebilmemiz için O'nun yaşadığı asra gelinceye kadarki tefsir faaliyetlerini ve tefsirin önmeli mes'elelerini târihî seyri içerisinde, özet hâlinde gözden geçirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz:

Biliyoruz ki Kur'an-ı Kerim, yaklaşık olarak 23 senede, âyet âyet, sûre sûre nâzil olmuştur. Peygamber Efendimiz, başlangıçtan itibaren gelen âyetleri vahiy kâtiplerine yazdırıyor, sahâbeden bir çokları da bu âyetleri ezberliyorlardı. Kur'an, günü güne bu şekilde tesbit edilirken, açıklama ve izaha muhtaç görülen kısımları da Rasûlullah (s.a.v.)'in kavli ve fiilî sünnetleriyle açıklanıyordu. Bâzen, kastedilen mânânın âyetin lafzından anlaşılmadığı olmuyor değildi; ancak bunlar da Hz. Peygamber (s.a.v.) e, sahâbenin müracaatıyla derhal hallediliyor, ashab arasında ihtilâfa, hemen hemen hiç sebep kalmıyordu. Allah'ın Rasûlü (s.a.v.) henüz hayatta olduğu için istinbat ve istidlâl yoluyla âyetlerden hüküm çıkarmaya ihtiyaç duyulmuyordu. Daha sonraları büyük tartışmalara konu olacak Ruh, Kader, Allah Azze ve

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Celle'nin zât ve sıfatları ile, Gayb'la ilgili âyetler hakkında sāhabe-i kiram (r) ın detaylı bilgi edinme istekleri Hz. Rasul'ün tavsiyesi ile terk ediliyor, müteşâbih âyetlerle ilgili indî yorumlar yapılmıyordu.

Rasulüllah (s.a.v.) in irtihâlınden sonra, Kur'an-ı Kerim karşısında Sahabe-i Kiram'ın bu tutumunun, bu şekilde sükûnet içerisinde devam ettiğini söylememiz mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber, sağlığında Kur'anın tamamını tefsir etmediği için, bazı âyetlerin anlaşılmasında, sahabenin güzide müfessirleri arasında yer/yer ihtilâflar başgöstermeye başladı. Asr-ı Saadetten uzaklaştıkça bu ihtilâfların dozu ve boyutları daha bir hızla arttı. Hz. Osman (r) döneminde ortaya çıkan bazı ictimâî ve siyâsî olaylar ve bunlara bağlı olarak gittikçe artan ve yaygınlaşan görüş ayrılıkları Hz. Ali (k.v.) döneminde daha da şiddetlenerek sahabe arasında kanlı savaflara neden oldu. Bu savafların sonucu olarak müslümanların çeşitli kamplara bölünmeleri, İslâm Dininin anakaynağı olan Kur'an ve hadislerin, asıllarından farklı şekillerde yorumlanmaları neticesini doğurdu. Öyle ki, bir takım mezhep sâlikleri, kendi görüş ve davranışlarının doğru olduğunu isbat edebilmek için çoğunlukla Kur'an'a başvuruyor, ilgili bulunduğu âyetleri kendi fikirleri doğrultusunda te'vil ediyorlardı. Hatta bazen öyle durumlar oluyordu ki, âyet-i celîlenin lâfzı ya da mânası kendi düşünce ve kanaatlerine uygun düşmeyenler, bu âyeti istedikleri şekillerde yorumlamaktan çekinmiyorlardı. Böylece mezhebin görüş ve kanaati asıl, Kur'an-ı Kerim ise onu açıklamak için kullanılan araç durumuna düşürülüyordu.

Ehl-i Sünnetten olan âlimler, müteşâbihâtta olan âyetleri başlangıçta te'vile yanaşmıyorlardı. Bilhassa Allah (c.c.) ın zât ve sıfatları ile ilgili olanlara, «olduğu gibi inanıp keyfiyetinden suâl edilmemeli» düşüncesini taşıyorlardı. Fakat bâtil mezhep sâliklerinin müteşâbih âyetleri islâm inanç ve prensiplerine ters düşebilecek mâhiyette te'vil etmeleri karşısında bigâne kalama-yan ulemâ nasslarda yapılan tahrifatı önlemek amacıyla ehl-i bidâtın yaptığı yanlış yorumları islâm itikadına uygun, lafızdan muhtemel ve metnin siyak ve sibakinca doğru kabul edilebilecek mânalarda te'vil etmek zorunluluğunu hissediyordu.

İslâm Dininin yayıldığı ülkelerde yaşayan insanların bu dine girerken berâberlerinde getirdikleri millî ya da mahallî kültürleri ile, Batı'dan Arapçaya terceme edilen felsefî eserlerden kay-

naklanan düşünce ve fikirler de Kur'an'a müracatı artıran önemli sebeplerdendir. Binaenaleyh, İmam Gazalî'ye gelinceye kadar rivâyet ve dirâyet yoluyla pekçok tefsir yazılmış ancak bu tefsirlerin ekserisi Kur'anın tam olarak anlaşılmasını sağlayamadığı gibi, ilmin ve teknolojinin inkişâfına katkıda bulunabilecek mahiyette de değildi. Bu tefsirlerin bir kısmı islâmın ilkeloriyle bağdaşmayan mantık dışı rivâyetler, mevzu hadisler ve mezhebi taassubun etkisiyle belirtilmiş, hakikatlerin anlaşılmasına engel teşkil edebilecek mahiyetteki fikirlerle doldurulurken; bir kısmı da genelde İslâm itikad ve prensiplerini korumaya yönelik olup, sadece nasrlara bağımlı ve kendi içine kapalı bir özellik arz etmekteydi. Rasulüallah (s.a.v.) den vârid olan bazı hadisler akli tefsire engel kabul ediliyor, akıldan yeteri kadar yararlanılmıyordu. Dolayısıyla henüz o dönemlerde Kur'ana bilim açısından yaklaşılıyor, ilmi gerçeklere işâret eden âyetler, amaçları doğrultusunda anlaşılmıyordu.

İşte böyle bir tefsir anlayış ve ortamıyla karşılaşan Gazalî, kendinden öncekilerin tefsir metodlarını körü körüne taklid etmemek istemedi. Hak ya da bâtil demeden, her fikri şüpheli bir gözle incelemeyi tercih etti. Söyleyene değil, söylediği söze itibarla hakikatleri araştırdı. Hakkında fazla bilgiye sâhip olmadığı fikir ve düşüncelere hemen karşı çıkıp reddetmedi. Böylelikle her mezhep ve düşüncenin yanlışlarını, âyetleri delil olarak kullanırken yaptıkları hataları, nasrları değerlendirirken göremedikleri gerçekleri tesbit ettikten sonra, yapılması gereken tefsir ve tevilli yapmıştır. Gazalî, âyet ve hadisleri değerlendirip mâna verirken mezhebi taassuba asla kapılmamıştır. Şafii mezhebinden olmasına rağmen, ehl-i sünnetten diğer mezheplerin görüşlerine de eserlerinde, yer yer önem vererek değerlendirmiştir.

İmam Gazalî'nin tefsir mes'elelerine bakışı :

Gazalî'nin yaşadığı asra gelinceye kadar İslâm uleması Kur'anın tefsiri hususunda birçok konuda ihtilaf etmiştir. Bu ihtilâflı konuların en önemlilerinden biri, «Rasulüallah (s.a.v.) ve Sahabe (r) den nakledilenden başka Kur'an tefsir edilemez.» (1) düşüncesi; diğeri de Peygamber Efendimizin «kim Kur'anı kendi re'yi ile tefsir ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın.» Hadis-i Şerifidir (2).

1. Gazalî, İhyâü Ulûmü'd-Din, I/290; Bkz. ez-Zehbî, Hüseyin, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/257.

2. Gazalî, İhyâ, I/290; Bkz. et-Tirmizî, es-Sünen, K. Tefsir, I/157.

Bilhaŝsa dirâyet tefsiri konusunda mes'ele edilip «böyle bir tefsir yapılamaz» fikrine karşı çıkan Gazalî, mes'eleleri rastyonele biçimde ele alıp onlara bilimsel açıdan yaklaşmıştır. Şöyle ki: Gazalî, «nakledilenden başka tefsir yapılamaz» fikrini Allah'ın Kelâmını anlamaya engel kabul etmiş ve demiştir ki, «eğer bu görüş doğru kabul ediliyorsa, bunu kabul eden kimse, tefsirle sadece «nakledilen tefsirleri korumak» mânasını anlamış olur ki, bu anlayışla kendi kabasitesini ortaya koymuştur. Fakat başkalarını kendi derecesine düşürmeye hakkı yoktur. Dolayısıyla bu fikirde yanlıştır. Çünkü Rasulü Allah (s.a.v.) ve sahabeden nakledilen rivâyetlere bakarsak bu anlayışın tamamen yanlış olduğunu tesbit etmemiz mümkündür: Hz. Peygamber, «hiç şüphe yok ki Kur'anın bir anlaşılabilen zâhiri mânası (zahran) vardır, bir kapalı olan gizli (batnan) manası, bir haddi, ve bir de matla'ı vardır. (3) hadisiyle Kur'anın tefekkür edilip anlaşılması gereken batını mânalarının olduğunu belirtirken; «Kur'anı okuyun ve onun size yabancı gelen garip lafızlarını anlamaya çalışın (iltemisû)» (4) hadis-i şerifiyle de herkesi, nakledilen tefsirlerin dışında da âyetleri anlamaya teşvik etmiştir.

Ebu'd-Derdâ'nın, «kişi Kur'ana birkaç yönden mâna vermedikçe ondan kastedilen mânayı anlayamaz» (5); İbn Mes'ud (r) ın, «kim eyvelkilerin ve sonradan gelecek olanların ilmini öğrenmek isterse, Kur'anı düşünsün, anlamaya çalışsın» (6); Hz. Ail (k.v.) nin, «Kur'anı anlayan, ilimlerin tamamını açıklayabilir» gibi sözleri (7). Kur'an-ı Kerimin, sahabeden başkaları tarafından da anlaşılıp tefsir edilebileceği imkân ve salahiyetini ifâde etmektedirler. (8) şeklindeki görüş ve açıklamalarıyla İmam Gazalî Kur'anın, her asırda, buna ehil olan kimseler tarafından tefsir edilebileceğini vurguluyor, «Rasulü Allah ve sahabeden başkaları tefsir yapamaz» fikrini kabul etmiyor. Gazalî'nin devrine kadar tefsir konusunda süregelen mes'elelerden biri de Hz. Peygamber (s.a.v.) in «kim Kur'anı kendi re'yi ile tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın» H. Şerifi ile Hz. Ebu Bekir'den nakledilen, «Kur'anı kendi görüşüm ile tefsir edersem, hangi yer

3. Gazalî, İhyâ, I/290; Bkz. Suyuti, el-İtkan,

4. Gazalî, İhyâ, I/291.

5. Gazalî, İhyâ, I/291.

6. Gazalî, İhyâ, I/291.

7. Gazalî, İhyâ, I/291.

8. Gazalî, İhyâ, I/291.

beni üzerinde taşır ve hangi sema altında barındırır» sözü ve buna benzer sözlerdir. (9)

İmam Gazalî der ki, Rasulüllaḥ ve sahabenin bu sözlerinden maksad, ya nakil ve işitilenle yetinilecek, kendi hür ve müstakil anlayışıyla hiçbir kimse Kur'ana mâna veremeyecek» anlamı kast edilmiştir, ya da, bu hadis ve sözlerin kast ettiği başka bir mâna olmalıdır. (10)

Bu Hadis-i Şerifte, «hiçbir kimse işittiğinden başkasıyla Kur'ana mâna veremez» anlamının kastedilmiş olması birkaç yönden doğru kabul edilemez: 1— Tefsirin de Rasulüllaḥ (s.a.v.) den nakledilmiş olması şart koşulacak olursa, Kur'anın çok az kısmı Hz. Peygamber tarafından Tefsir edildiği için diğer kısımlarının tefsir edilmemesi gerekecektir. Ayrıca İbn Mes'ud ve İbn Abbas (r) gibi sahabenin yaptıkları tefsirlerin tamamı Rasulüllaḥtan oimadığı için onlarınkinin de re'y ile tefsir kabul edilmesi gerekecek ve reddedilecektir. 2— Sahabe, bazı âyetlerin tefsiri konusunda birbirlerinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri tek bir görüşte birleştirmek mümkün olmayacağı gibi Rasulüllaḥın da bu kadar farklı görüşler belirtmesinin de inkansızlığı ortadadır. O halde sahabe-i kiram kendi görüş ve düşüncelerine göre âyetleri tefsir etmiştir ve bunda da bir sakınca görmemişlerdir. 3— Rasulüllaḥ (s.a.v.) İbn Abbas için «Allah'ım, onu dinde fakîh kıl ve ona te'vîli öğret» şeklinde du'â etmiştir. Eger tefsir de tenzîl gibi işitmekle olması gerekseydi Hz. Peygamberin böyle bir du'â etmesinin ne anlamı kalırdı? 4— «...halbu ki, o haberi peygambere veya kendilerinden buyruk sâhibi olanlara götürselerdi, onlardan hüküm çıkarmaya kadir olanlar, onu bilirlerdi... (11) âyet-i celîlesinde Allah Azze ve Celle, bir takım âlimlerin kendi kanaatleriyle hüküm çıkarabileceklerini ifâde etmiştir.» İşte bu naklettiklerimizin hepsi re'y ile tefsir hususundaki menfi düşünceleri nakzetmektedir, (12) sözleriyle Gazalî, mezkur hadisin re'y ile tefsiri mutlak olarak yasaklamadığını; sâdece şu iki maksad ve benzerleriyle yapılacak olan tefsirleri yasakladığını belirtmektedir: «Onlardan birincisi, Meselâ, şahsın gönlünün arzu ettiği ve bu sebeple de doğru olarak kabul edilmesini istediği bir görüşü vardır. O, bu görüşünde haklı olduğunu isbat edebilmek

9. Gazalî, İhyâ, I/291.

10. Gazalî, İhyâ, I/291.

11. Gazalî, İhyâ, I/292.

12. Gazalî, İhyâ, I/292.

için Kur'ana müracaat etmiş ve âyetleri delil olarak kullanmıştır. Ancak delil olarak kullandığı âyetlerin bunun fikriyle, ne yakından ne de uzaktan hiçbir ilgisi bulunmadığı hâlde âyetten muhtemel olmayan mânalar vermiştir. Böylece âyeti tahrif etmiştir. Mesela, katı kalplileri yumuşatabilmek maksadıyla: «izheb ilâ fir'avne innehü tağâ» Firavuna git, çünkü o (azıtmıştır.) (13) âyetini okuyup, «bu âyette Firuvun'dan maksat katı kalptir, o halde Allah Teâla kalplerinize yönelmenizi ve onları düzeltmenizi emrediyor» şeklinde te'vil etmeleri kisinlikle yanlış bir te'vidir, merduddur. İkincisi de Kur'anda gârip (aslı arapça olmayan) ve mübhem (birkaç mânaya gelen) lafızlar vardır. Ayrıca birçok âyette ibdâl, hasr, izmar, tekdîm, te'hîr... gibi sanatlar mevcuttur. Bazı âyetler de vardır ki, mânaları ancak ya Rasûl-üllah (s.a.v.) den yapılan tefsirle, ya da sahabenin nüzul sebebini ve görüşünü belirtmesi ile anlaşılabilir. Salt gramer bilgisine dayanarak o âyetlere mâna vermekle Allah (c.c.) in muradını anlamak mümkün değildir. Böylesi durumlarda nakle hiç önem vermeyen kişi kendi görüşü ile âyete mâna vermeye kalkarsa, işte Rasûl-üllah bu nevi tefsirleri yasaklamıştır (13), diyen Gazalî bu konuda İhyâ adlı eserinde pekçok misaller vermiştir. O misallerden ikisini nakletmekle yetiniyoruz : «ve Âteynâ semüde'n-Nakate Mubsiraten fe zalemu bihâ» (15). Bu âyetin zâhirlerine bakarak «mubsiraten» kelimesine «gözleri gören bir deve» manası verilebilir. Halbuki bu lafızla kastedilen «gören» mânası değil, «açık bir mücize...» anlamıdır. İmam Gazalî'nin âyetin nüzul sebebini bilmek gerektiği konusundaki misali de Enfal sûresindedir. Şöyle ki, «vema rameyte iz rameyte velâkinnallahe ramâ» «Attığın zaman sen atmadın, Allah attı.» (16) Gazalî diyor ki, anlayabilmek için naklin çok önemli olduğu bu âyette hem peygamberin attığı, hem de «sen atmadın» sözüyle, Hz. Peygamberin atmadığı ifade edilmektedir. Görülen bu çelişkiyi aklın çözmesi mümkün değildir. Buna rağmen müfessir nakle önem vermeyip aklıyla bu âyete mâna vermeye kalkarsa, hatadan kurtulamaz. Halbu ki âyetin nüzul sebebi bilinecek olursa, mâna kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Nakledildiğine göre: Bedir Muharebesi bütün şiddetiyle devam ederken Cebrâil (a.s.) Peygamber (s.a.v.)e gelir, bir avuç kum alarak düşmanların üzerine doğru atmasını söyler.

13. et-Tâhâ, 20/24.

14. Gazalî, İhyâ, I/292.

15. el-İsra, 17/59.

16. el-Enfal, 8/17.

Rasulullah da yerden aldığı bir avuç kumu müşrik ordusunun üzerine doğru fırlatır. Atılan kum, biiznillah düşman ordusunun gözlerine dolması sonucu hezimete uğratılırlar. (17) Gazalî sözlerine devamla diyor ki, Allah Teâla mezkûr âyette bu hususa işâret ederek, «insanın atmasıyla bir avuç kumun, bin kişilik bir orduya isâbet edip bozguna uğratması mümkün değildir. Ancak atılan kumu müşrekilerin her iki gözüne de isabet ettiren yüce Allah büyük bir mucizeyi gerçekleştirmiştir.» (18) Bu âyette kastedilen mâna işte, budur.

Yukarıdaki naklettiğimiz ve diğer misalleriyle Gazalî, tefekküre ihtiyaç olan, yahut nüzul sebebiyle tefsiri yapılması gereken âyetleri, hiç tefekkür etmeden, Arap söz vecihlerini bilmeden, nüzul sebeplerini araştırmadan; doğrudan doğruya kendi önyargısını esas alıp âyeti celileyi ona tâbi kılarak keyfi manalar vermeyi doğru bulmuyor. Rasulüallah'ın hadisinin ancak bu nevi tahrikkâr te'villeri yasakladığını söylüyor.

Gazalî'nin müteşâbih âyetler karşısındaki tutumu :

Gazalî, kıyâmet, Allah (c.c.) ın zât ve sıfatları ve gaypla ilgili müteşâbih âyetlerin te'vili konusunda selefin «inanılması vacip olup keyfiyetinden sual etmemek gerekir» (19) şeklindeki görüşünü benimsemektedir. Zaman zaman müteşâbih âyetler hakkında fikrini belirtmekle beraber, Genel olarak susmayı tavsiye eder. O, zât ve sıfatlara müteallik müteşâbih âyet ve hadisler karşısında bilgi sahibi olmayanlara şu yedi hususa uymalarını önerir: 1— takdis, 2— tasdik, 3— aczini itiraf, 4— sükut, 5— imsak, 6— keff, 7— mânâyı bilenlere havale etmek. (20)

İmam Gazalî, Cevâhiru'l-Kur'an adlı eserinin beşinci faslında Kur'anda tıp, nücüm, astronomi, hayvanat, sihir gibi ilimlerin mevcudiyetinden bahseder. Bunları ancak ehli olan kimselerin anlayabileceklerini; güneş ve ayın hareketlerinin bir ölçü dâhilinde olduğunu, hesap ve astronomi bilmeyen kimselerin bunları bilemeyeceğini söyler. (21) Yine Cevâhiru'l-Kur'an adlı eserinin dördüncü faslında O, «ey insan, seni yaratan, düzelten, tamam-

17. Gazalî, İhyâ, I/294; Bkz. İbn Kesir, Tefsir, II/295 .

18. Gazalî, İhyâ, I/294.

19. Suyutî, el-İtkân, II/6; Gazalî, İlcamu'l-Avam (Halk İçin Hakikatler) Çev. Yusuf Turtiş, İstanbul, 1978, s. 3.; İs. Ansk. Gazalî, mad. s. 752.

20. Gazalî, İlcam, s. 26.

21. Gazalî, Cevâhiru'l-Kur'an, Mısır, 1329, s. 21-32.

layan, ve dilediği şekilde senin organlarını yerli yerince terki-
eden, keremi bol olan Rabbına karşı aldatan şey nedir?» (22)
âyet-i celilesi hakkında şöyle demiştir: «Bu âyeti ancak insan or-
ganlarını, onların içte ve dıştaki durumlarını, şerhini, sayısını,
cinsini, hikmet ve fonksiyonlarını bilen kimseler anlayabilirler. O
halde sen Kur'anda evvelkiler ve sonrakilerin ilimlerinin var ol-
duğunu düşün. (23)

İmam Gazalî bu açıklamalarıyla Kur'ana mâna verecek kim-
selerin ya müsbet ve dini ilimlerin hepsini biliyor olmalarını, ya
da sâdece mütehasısı oldukları hususlarla ilgili âyetlere mana
vermeye çalışıp uzmanı olmadıkları konularla ilgili âyetlerin tef-
sir ve te'vilini, o sahâda rûsuh sahibi olanlara bırakmaları ge-
rektiğini belirtmektedir. Ayrıca Gazalî, Kur'andaki tıp, hendese,
astronomi, anatomi... gibi ilimlerin varlığına değinip, bu ilimler-
le ilgili âyetleri uzmanlarına havale etmekle ilmî tefsir hareketi-
nin öncülerinden olduğunu da ortaya koymuştur.

Batınî'lerin tefsirleriyle ilgili görüşü :

Gazalî, mezhebî taassubu, âyetlerde kast edilen hakiki mana-
ları anlamaya engel teşkil eden bi perde olarak kabul ettiği için,
hayatı boyunca mezhep taassubuna asla kapılmamıştır. O, bu
konuda şöyle demiştir: Kur'an okuyan ve onu tefsir edene, şekil
ve sûretleri ne olursa olsun, mezhep bağlarının baskısından kur-
tulup serbest olması yararlıdır. Kur'an-ı Kerimi, onun nassına ta-
hakküm edip ona yön verecek inançlardan sıyrılmış sâde bir fi-
kir ve temiz bir ruhla tedkik etmek icâbeder.» (24) Bu meyân-
da Batınî'leri ve onların metodlarını eleştiren Gazalî, «âyetlerin
zâhiri manalarını bir tarafa bırakıp da sadece kendi meslek ve
meşrepleri icabı batınî manalar verenlerin, (25). «İzheb ilâ Fir'av-
ne innehü tağâ» âyetinde Firavundan maksad insana saldıran
kalptir demeleri; «Ve en elki asâke» asanı yere bırak (26) «âye-
tindeki asadan maksad da Allahtan başka itimad edilip dayanı-
lan şeydir» şeklindeki te'villerini kesinlikle reddetmiş ve şöyle
izah etmiştir: Firavun ve onun asası elle tutulan, gözle görülen

22. el-İnfitar, 82/6-8.

23. Gazalî, Cevâhiru'l-Kur'an, s. 34.

24. Bkz. el-Erba'îyn, Kahire, 1328, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, 1957, Cilt; 6, Sayı: 1-4, s. 17'den naklen)

25. Tâhâ, 20/24.

26. el-Kasas, 28/31.

ve tarihte mevcudiyetleri bilinen şeylerdir. Böyle olduğu halde bu âyetleri böyle te'vil etmek Kur'anı tahrif etmek demek olacağı için haramdır, dalâlettir. Allah'ın kelâmını halk tabakası nezdinde ifsâd etmektir.» (27)

Gazalî'nin tefsir şekli ve metodu :

İmam Gazalî'nin tefsir anlayış ve tefsir ilminin problemlerine bakışını tesbitten sonra, şimdi de O'nun tefsir şeklini ve tefsir metodunu birkaç misalle açıklamaya çalışalım.

Gazalî, Kur'anın tefsiri yapılırken herşeyden önce iktisad yolunun tutulmasını prensip olarak benimsemiş ve şöyle demiştir: «Tefsir İlmünde, İktisad mertebesi Kur'anın üç misline bâliğ olan tefsirdir. Bundan daha fazlası hem ihtiyaç değildir, hem de ömrü onunla geçirmeğe değmez. Zira kendi bitmeden ömür biter.» (28) Bu prensipten hareket eden Gazalî, âyetleri yerine göre nakillerle, yerine göre kendi ilmi ve tefekkürî görüşleriyle tefsir etmiş, bâzen de susmayı, âyet hakkında görüş beyân etmemeyi tercih ve tavsiye etmiştir.

Gazalî'nin nakle dayalı tefsirine misal olarak Allah Teâla'nın: «ve men yüridillahu en yehdiyehu yaşrah sadrahu lil islami» «Allah kimi hidâyete iletmek isterse, onun gönlünü İslâm'a açar» (29) âyetini gösterebiliriz. İmam Gazalî bu âyet-i celileyi tefsir ederken şöyle demiştir: «Bu âyette geçen kalbin şerhinin ne demek olduğunu sordular. Rasulüillah (s.a.v.): o, Allah Teâla'nın kalbe bıraktığı bir nurdur, buyurdu. Sahabe-i kiram, bunun alâmeti nedir? ya Rasulullah! dedi. O da, «dâr-ı gurur denilen dünyâ yurdundan uzaklaşıp ebediyet yurdu olan âhirete yönelmektir.» (30) dedi. Gazalî âyetin tefsiri sadedinde bu hadisi naklettikten sonra Hz. Peygamberin «Allah (c.c.), mahlûkatı karanlıklar içerisinde yarattı. Sonra onların üzerine kendi nurundan serpti» (31) hadisini de naklettikten sonra, «işte, âyet-i kerîmede bahsedilen nur bu nurdur. Hakikatlerin keşfini bu nurdan beklemek gerekir.» (32) sözleriyle âyet hakkındaki anlayışını ortaya koymuştur.

27. Gazalî, İhyâ, I/37-38.

28. Gazalî, İhyâ, I/40.

29. el-En'am, 6/125.

30. Gazalî, el-Munkızu min ed-Dalâl, Trc. Hilal Matbaası, 1970, s. 18.

31. Gazalî, a.g.e., Bkz. İbn Kesir, Tefsir, III/327 vd.

32. Gazalî, a.g.e., s. 19.

Gazalî, hakkında naklin bulunmadığı, ancak akıl yoluyla idrak edilebilecek âyetlerin manası konusunda da mantıklı düşünce sistemiyle fikrini belirtmeye çalışmıştır. Meselâ Allah Teâla'nın «Fe izâ seveytühü ve nefahhtü fiyhi min rûhî», «Onu tesviye ettikten sonra, ona ruhumdan üfledim.» (33) âyeti hakkındaki açıklamasını, O'nun güzel bir tefsir örneği olarak burada nakledebiliriz: «eş-Şeyh el-İmam... Muhammed b. Muhammed el-Gazalî'den Allah, Teâlanın: «ve iza seveykühü ve nefahhtü fiyhi min rûhî» âyeti hakkında soruldu ve denildi ki: TESVİYE, NEFH ve RUH nedir? Gazalî şöyle dedi: «TESVİYE, ruhu kabul etmeye müsâit yerdeki bir fiildi. O yer, Adem (AS) için çamur, O'nun neslinden gelen çocukları için de, yaratılışının belli bir düzene sokulması sûretiyle nutfedir. Çünkü, mizacı gerekli ta'dil ve tasfiyeden geçmemiş olan nutfe bu fiili kabul etmez. Tıpkı taş ve toprak gibi sırf kurunun, su gibi sırf yaşın, yalnız başlarına ateşi kabul etmedikleri gibi. Zira ateş, ancak yaş ve kurudan mürekkep olanda meydana gelir (taalluk). Hatta her mürekkepte de ateş meydana gelmez. Mesela çamur, su ve topraktan mürekkeptir, ama onda da ateş meydana gelmez. Belki de keşif çamurun, lâtif bir bitki oluncaya kadar halden hâle çevrilmesiyle (tereddüd) meydana gelen terkibden sonra ateş meydana gelir ve yanma olayı da muhakkaktır. Çamur da aynen böyledir: Allah Teâla onu, birbirini tâkip eden halden hale çevirerek bir durumdan (halk) başka bir duruma sokması neticesinde bitki olur. Âdem oğlunun onu yemesi sonucu o bitki kan olur. Her canlıdaki mürekkep kuvvet i'tidâle en yakın olan kanın özünü çıkartır ve o öz nutfe olur. Rahim o nutfeyi kabul eder. Nutfe rahimde kadının menisi ile karışır (imtizaç) ve bu karışımda düzelme i'tidâl) artar. Sonra rahim kendi hararetiyle o karışımı iyice olgunlaştırır (nade) da son duruma dek cüzlerin oranının düzelip eşit seviyeye gelmesi (istivâ) ve saflıkta nihâyet buluncaya kadar birbirinde uygunluk (tenasüb) bakımından artma olur. İşte bu durumda nutfe, aynen yağı içtiği (emdiği)nde ateşi kabul edip tutmaya (yanma olayını gerçekleştirmeye) hazır hale getirilmiş fitil gibi, verildiği zaman ruhu kabul edip tutmaya hazırdır. İstiva ve saafiyetin tamamlanması durumunda nutfe hazır hale gelmiş olması sebebiyle (istidâd) ruhun verilmesine uygun, onu yönetip (tedbîr), onda tasarrufta bulunmaya müsthak olmuştur. Hâl böyle olunca, her hazır olana şekli ve kabûlü ölçüsünde kabûl edeceği şeyi ve her hak sahibine de hakkını hiçbir cimrilik

33. el-Hicr, 15/29.

ve yasak sözkonusu olmadan bağışlayan Allah (c.c.) dan nutfe-ye ruh fezeyân eder. İşte tesviye, tamamlanarak ruhu kabûle uygun düzeye ulaşır aşıncaya kadar (istivâ ve i'tidâl), bu hale gelmeden önceki hallerde nutfenin özünde tekrarlanan (müreddide) fiillerin meydana gelmesinden ibârettir.»

«Üfleme (nefh) nedir? diye soruldu, ona da Gazalî şu cevabı verdi:» Nefh (üfleme), nutfenin fitilinde ruhun nurunun yakılmasından ibârettir. Üflemenin bir şekli ve bir de neticesi vardır. Üflemenin şekli: üfleyenin içinden (cevf) havanın çıkartılıp üflenilen şeyin içine boşaltılmasıdır. ki, ateşi kabul eden odun tutuşsun. Burada üfleme, tutuşmanın sebebi olmuş oluyor. Alevlenmeye sebep olan üflemenin şekli Allah Teâla için muhal, tutuşan şey içinse mümkündür. Her nekadar müsteâr-unleh müsteâr-un-minh'in şeklinde olmasa da mecâzî olarak bâzen, kendisi sebebiyle meydana gelen fiil sebebin yerine kinâyeye olarak kullanıldığı olur. Meselâ Allah Teâla'nın: «ve ğadıbe aleyhim» ve «ventekamna minhüm» âyetlerinde olduğu gibi: öfke, kızan kimsede (hareketleri ve durumunda) değişiklikten ibârettir. Kişi öfkesiyle sıkılır ve neticesi de, öfkelenilen kimsenin helâke götürülüp acıya sevk edilmesidir. Gazabın neticesi gazabla, intikamın neticesi de intikamla tâbir edilir. Aynı şekilde üflemenin neticesinde doğan şey de, üflemenin aynı olmasa da yine üflemeyle tâbir edilir.

Denildi ki, nutfenin fitilinde ruhun nurunun yanmasının sebebi nedir? Gazalî, sebep: fâil ve yanmayı kabul eden mahallin sıfatıdır, dedi. Fâilin sıfatına gelince, o, vücudu kabûle uygun olan varlığın kaynağı durumundaki ilâhî cömertliktir. O (c.c.), var ettiği her hakikatın bizzat feyiz kaynağıdır. Bu sıfat «kudret» sözüyle tâbir olunur. Bunun misali: aradan engel kalktığı zaman aydınlanmaya kabiliyetli olan şeyde güneş ışınlarının vurup aydınlanmasıdır. Aydınlanmaya müsait olan şey, renksiz olan havanın dışındaki renkli şeylerdir. Ruhu kabul edenin sıfatına gelince, o da Allah Teâlanın «sevveytühü» dediği tesviyenin neticesinde meydana gelen i'tidâl ve istivâdır. Buna da demirin cıllanması misali verilebilir. Çünkü yüzünü oksidin (pas) kapladığı cam, sûretin karşısında olsada onu göstermez. Tıpkı sırlandığı zaman cam (ayna), karşısındaki şekli gösterdiği gibi nutfe de is-

tivâ hasıl olduğu zaman onda yaratıcının ruhundan ruh meydana gelir. Ancak yaratıcıda hiçbir değişiklik olmaz. İstivanın meydana gelmesi durumunda akseden ruh, mahallin değişmeyi sebe-

biyle önceki ruh olmayıp sonradan meydana gelmiştir. Aynen aynaya akseden şekil sahibinin kendisi olmadığı gibi nutfeye geçen ruh da yaratıcının ruhu değildir.

«FEYZ» (boşalma, taşma, akma) nedir? diye soruldu. Gazalî, burada (feyz)den anlaşılması gereken, kabdan ele suyun boşaltılması şeklinde bir akma sözkonusu değildir. Zira kabdan suyun akması, bir parça suyun kabdan ayrılarak elimizle bitişmesi demektir... belki de buradaki feyz'den, güneşin ziyasının duvara ulaşması şeklinde bir feyz anlaşılabilir. Hatta bu konuda birçokları hataya düşerek zannetmişler ki, güneşin ışınlarından bir kısmı güneşten kopup duvara vasıl olmuşlardır. Hayır, öyle değil, Güneş, sâdece ışınlarının aksetmesi için bir sebeptir. Aynanın karşısındaki insan da öyle... Güneş te, aynanın karşısındaki insan da ışık ve görüntünün sâdece sebebidirler, kendileri değil. Her ikisinden de bir kısım parçaların kopup karşdakine ulaşması asla sözkonusu edilemez.

İşte bu misallerde olduğu gibi ilâhî cömertlik de, vücûda kabiliyetli olan her mâhiyette varlık nurunun meydana gelmesinin sebebidir. İşte FEYZ buna denir...» (34)

Gazalî, daha sonra «ruh nedir?» sorusunu ele alarak genişçe izaha çalışmıştır. Biz, sözü fazla uzatmamak için bu kadarıyla yetinip arzu edenlere devamını okumalarını tavsiye ediyoruz.

İmâm Gazalî, hakkında naklin bulunmadığı, mücerred aklın da, mâhiyetine karar veremeyeceği hususlarda ehl-i sünnetin kanaatini muhafaza etmiş, o konuda mantık dışı ve çelişkili ifâdelere tefsirinde yer vermemiştir. Mesela Alak Sûresindeki «Alleme bi'l-Kalem» «Allah, kalem ile yazmayı öğretti» (35) âyetini tefsir ederken Gazalî, kendinden önceki müfessirlerin düştükleri hataya düşmeyip «kalem» hakkında şöyle demiştir: «Allah'ın vasfı mahlûkatının vasfına benzemediği gibi kalemi de mahlûkatının kalemine benzemez. Binâenaleyh Cenab-ı Hakkın kalemi ne ağaçtan ne de kamıştantır... Konuşması da bizim konuşmamıza benzemez. Çünkü bizim konuşmamız ve yazmamız âlet ve edevâtlardır. O'ysa bundan münezzehtir.» (36)

34. Gazalî, el-Madnûnu's-Sağır, s. 89 vd. (Abdulkerim el-Geylânî'nin el-İnsan el-Kâmil Fî Ma'rifeti'l-Evâhiri ve'l-Evâil, Mısır, 1328 adlı eserinin hâmişinde.)

35. el-Alak, 96/4.

36. Gazalî, İlcam, s. 26.

Gazalî, «herkesin mâlûmu olmadığı bir şeyin tafsilatını ancak ilimde ihtisas sahipleri ve evliyâ-i kiramdan ârifler bilirler. Bilmeyenler, ya susmalıdırlar ya da ehli olana sormalıdırlar.» (37) düşüncesi ile de insanın, Kur'anı tamâmen iahta edemeyeceğini; özellikle de nakil ile aklın tenaküze düştüğü veya muktedir olamadıkları yerde, hiç bir fikir beyan etmeyip susmasını tavsiye etmiştir.

Gazalî'ye atfedilen tefsir (Yakutu't-Te'vil) e gelince :

Tabakatu'l-Müfessirîn sâhibi Ömer Nasûhî Bilmen (merhum), «Gazalî'nin Tefsirdeki Mesleği» başlığı altında bize şu bilgileri vermektedir: «İman Gazalî, her ilimde olduğu gibi Tefsir ilminde de bir üstaddir. Bu ilme dâir eserler yazmıştır. Hatta YAKUTU'T-TE'VİL namındaki tefsiri 40 cüz veya 10 cilttir. Bu tefsiri İstanbul Kütüphanelerinde çok aradım, nihâyet Eyüp Sultan'da Bahriye Nâzırı Hasan Paşa Kütüphanesinde 54 numarada mukayyet bir cildini buldum. Bu cilt Sûre-i Mülk'ten âhir-i Kur'ana kadar olup 430 sâhifeden müteşekkil bulunmuştur. 811 târihinde yazılmış, Gazalî'nin olduğu üzerinde yazılı, uslubundan da anlaşılıyor...» (38)

Prof. Dr. Süleyman Ateş'de, İşârî Tefsir Okulu adlı eserinin «Gazalî'ye Atfedilen Tefsir» başlığı altında Ömer Nasûhî Bilmen Merhumun verdiği bilgileri naklettikten sonra, «bu eseri Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Paşa kısmı 57 numarada bulduk. Bu eser Mülk Sûresinden Nas Sûresinin sonuna kadar olan bir tefsirdir. Fakat bu tefsirin Gazalî'ye âit olduğu çok şüphelidir...» (39) diyor ve tefsir hakkında yaptığı kritiklerle bu tefsirin Gazalî'ye âit olamayacağını isbata çalışıyor.

Prof. Muhammed b. Tavid et-Tancı (merhum) de, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde yazdığı «Gazalî'ye Göre Kur'an Tefsiri» konulu makalesinde İman Gazalî'nin müstakil bir tefsir yazmadığını... fakat muhtelif vesilelerle birçok âyeti tefsir ettiğinden bahsetmektedir. (40)

37. Gazalî, İlcâm, s. 26.

38. Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu'l-Müfessirîn, İst. 1973, I/457-458.

39. Ateş, Prof. Dr. Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, s. 118 vd.

40. Tancı, Prof. Muhammed b. Tavid, Ank. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 1957,s.16.

Birbirinden değerli bu ilim adamlarımızın, Gazalî'nin Tefsiri ve ona isnad edilen tefsir konusunda birbirleriyle tezad teşkil edecek derecede farklı bilgiler ileri sürmüş olmaları karşısında biz, kesin bir neticeye varabilmek için eseri yerinde görüp tetkik etmeyi zorunlu bir vazife addettik. Bu maksatla İstanbul Süleymâniye Kütüphanesinde eser üzerinde yoğun bir çalışma yaptık. Bu araştırma ve incelememiz sonunda :

İmam Gazalî'ye atfedilen Yakutu't-Te'vîl adlı tefsir, Ö. Nasûhî Bilmen Hoca'nın dediği gibi, daha önceleri Eyüp Sultan'da Bahriye Nazırı Hasan Paşa Kütüphanesinin, 54 numarada kayıtlı imiş. Fakat daha sonraları bu kütüphanenin etrafı türbelerle çevrili olduğu için, 30 yıl kadar önce, buradaki eserlerin tamamı Süleymaniye Kütüphanesine taşınmış. Dolayısıyla adı geçen tefsir Prof. Dr. Süleyman Ateş beyin dediği gibi, elan Süleymaniye Kütüphanesinin Hasan Hüsnü Paşa Bölümü, 57 numarada kayıtlıdır.

İncelememize, Süleyman Ateş'in incelediği nüshanın Eyüp Sultan'dan gelen nüsha olup olmadığını araştırmakla başladık. Çünkü eserin üzerinde Eyüp Kütüphanesi mührü yoktu. Eyüp Kütüphanesi fihristini tarayarak verdiği bilgilerle Süleymaniye'nin fihristini karşılaştırdık. Neticede Ateş'le Bilmen Hocaların aynı nüshayı tetkik ettikleri kanaatine vardık.

Bizim tedkikimize göre eser, yeşil renkli mukavva kapaklar arasında, büyük boy ve ciltlidir. 272X175, 210X130 mm. ebadında, nesih yazıyla yazılmış, 215 yaprak, 430 varak, her varak 20-24 (arasında değişken) satırdır.

Eserin ilk sâhifesinde, baş tarafında: «Tefsiru'l-Gâzâlî el-Müsemmâ Yâkuutu't-Te'vîl Târîhu't-Te'lîf senetu 811.» ibâresi yazılı, kalan kısmı tamamen boş. Eserin son sâhifesinde de: «Temme'l-Kitâbu bihamdillah... alâ yedi Kivâmuddin b. Süleyman... ve vaka'a 1— Ferâğu min ta'likihî fi âhiri şehri'l-Mübâreki Safer târiha seneti ihdâ aşara ve semânimîati.» ibâresi yazılı olup eserin Kivâmuddin b. Süleyman tarafında H. 811 yılında, Safer ayında tamamlandığı ifade edilmiştir. Bu ibârenin hemen altında üzeri okunmayacak derecede karalanmış bir yazıdan sâdece 870 târihini okuyabildik.

Eserin baştan ikinci sâhifesi, «Bismillahirrahmanirrahim. Rabbi temmim bi'l-Hayr. TEBAREKE : dâme, ve kiyle, bedihe ve sebete hayruhu...» ibâresiyle doğrudan doğruya Mülk Süresinin tefsirine başlanılmış 2,5 yaprak 5 varakla sure méal şeklinde bitirilmiştir. Mülk Süresi'nden sonra gelen NÜN (Kalem) Süresi 16, Dehr Süresi 20 varak civarında olup İsrâiliyyata dâir acaip kıssalarla uzatılmış vaziyettedir. Meselâ sürenin başındaki NÜN-nun Yahmuk olduğunu, Allah Teâlâ dünyayı yarattığı zaman altına bir melek gönderildiğini, yedi arzı üzerinde taşıyan bu meleğin bir eli doğuda, bir eli batıda olup ellerini açıp kapayarak yedi arzı avuçları içinde tuttuğunu; bu meleğin ayaklarını koymasını için kırk boynozu ve kırk bacağı olan bir öküz gönderildiğini, öküzün boynuzlarının arzın derinliklerinin dışına taşdığını, her gün bir nefes alıp veren bu öküzün nefes alırken denizi çektiğini, verdiği zaman denizi bıraktığını, dolayısıyla med ve cezir olaylarının meydana geldiğini, öküzün ayaklarının bir yeşil taş üzerinde olduğunu; taşın sâbit olarak durabilmesi için Allah azze ve Celle'nin NUN denen meleği yarattığını ve taşı onun üzerine yerleştirdiğini yazmaktadır. (41)

Yine tefsirin bir yerinde Arştan bahsederken, Allah (c.c.) onu yeşil bir cevherden yarattı. Arş'ın bir milyon başı, her başta bir milyon yüz vardır... şekilde açıklamalarda bulunmuştur. Dünyadan bahsederken de, Fe dünyâ dâru'l-maraz, iz leyse fi batni'l-arzı illâ meyyitun velâ alâ zahrihâ illâ sakîmun... ifadeleriyle yer yüzündekilerin tamamını hasta kabul etmektedir.

Sahabenin ileri gelenlerinden olan İbn Abbas, Mücâhid, İkrime, Ata ve Katade... den nakillerde bulunmuş fakat bu nakillerin sonunda müellif, kendî kanatine hemen hiç yer vermemiştir. Aynı şekilde Buhâri, Müslim, Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Mâce, Tirmizî, A.b. Hanbel... gibi hadis râvîleri isimleriyle zikredilerek naklettikleri hadisler geçen âyetin tefsiri olarak sıralanmış, yine bu rivâyetlerin sonunda da müellifin kendi kanaatine rastlanılmamıştır. (42) Eserin bir çok yerinde Ka'b el-Ahbar, Vehb b. Münebbih den nakillerde bulunmuş, bunlar vasıtasıyla aslı asdarı olmayan rivâyetlere yer verilmiştir. Sehl et-Tüsterî, Cüneyd el-Bağdadî gibi mutasavvıflardan yer yer nakillerde bulunulmuştur.

41. Krş. Yakut et-Te'vîl, Süleymâniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa Bl. No : 57, Va. 4a vd.

42. Krş. Aynı eser, Va 40b-49a.

Pek çok tesbitlerimizi de gözönünde bulundurarak burada nakl ettiklerimizin kritiğini yapacak olursak:

1) Eserin birinci sâhifesinde Gazalînin tefsiri, târihu't-Te'lif 811 denilmiştir. Te'lif, bir eseri ilk defâ kaleme almak demektir. 811 tarihinde yazıldığına göre bu eserin İmam Gazalîye ait olması mümkün değildir. Çünkü Gazalî'nin vefat târihi h. 505 dir. Binâenaleyh, bu eser ya adı Gazalî olan başka birine âittir, yahut da, bu ibâreyi yazan yanlış bir kanaatle bu yazıyı yazmıştır. Hem de bu yazı ile tefsir kısmındaki yazı aynı kaleminden çıktığı biraz şüpheli...

2) Mülk Sûresini 5 varakta bitirip de sâdece NUN'nun izahına 5-6 varak ayırmak, dünyâyı öküzün boynuzunda dondurup, med ve cezir olayını öküzün nefes alıp vermesine bağlamak... bunların hiçbirisi, biraz yukarıda tefsir anlayışını tesbit ettiğimiz İmam Gazalî'nin anlayış ve uslûbuyla bağdaştırılamaz; şâyet ona atfedilecek olursa büyük iftira sayılabilir...

3) Arş ve Allah'ın Arş'a istivâ etmesi «konusunda çok ihtiyatlı davranıp», aralarındaki ilgiyi bilmeden bir şey söylemek câiz değildir diyen Gazalî'nin bu şekildeki bir izâhı! da insanı hayrete düşürebilir?...

4) Gerek sahâbeden, gerekse sahih hadis kaynaklarından hadisler naklederken Gazalî'nin bu kadar açık bir şekilde kaynak göstermesi, eserlerinde gördüğümüz kadarıyla pek âdeti değildir. Hele hele nakillerden sonra hiç fikir beyan etmemesi de Gazalînin yapamayacağı şeylerdendir.

5) Akla, hayale sığmayan, İslâm Dini'nin prensipleriyle bağdaşmayan isrâiliyyata tefsirinde yer vermek (!) aklı ve tefekkürü çok yerinde değerlendirebilen, ilmî tefsirin öncülüğünü yapan İmam Gazalî'den beklenilmesi imkânsız bir şeydir...

6) Son iki cüzü 430 sâhife olup tamamınının 10 cilt olduğu tahmin edilen bu tefsirin, «tefsirde iktisad şarttır. Kur'an'ın üç mislini geçen tefsir, hem ihtiyaç değildir, hem de ömrü onunla geçirmeyi değmez...» (43) diyen Gazalî'ye ait olması da mümkün değildir.

43. Gazalî, İhyâ, I/40.

7) «Yakutu't-Te'vil, Gazalî'nin Cevâhîru'l-Kur'an adlı eserinin aynıdır, ikisi aynı eserdir» (44) denilmektedir. Bu münâsebetle bu iki eseri karşılaştırdık. Aynı olması kesinlikle mümkün değildir. Birisi Mülk Sûresinden Nas Sûresinin sonuna kadar, Kur'anı âyet âyet tefsir ederken, diğeri yer yer âyetleri, konularına göre ele alıp liguistik mâhiyette diyebileceğimiz açıklamalarda bulunmaktadır. Daha birçok sebepten dolayı «bu iki eser»in aynı eser olduğu fikri de yanlıştır.

Bu açıklamalarımız doğrultusunda kanaatimiz odur ki, Süleymaniye Kütüphanesi 57 numarada kayıtlı olan Yakutu't-Te'vil adlı eser, İmam Gazalî'ye âit olmayıp; ya Gazalî adında başka bir müfessire ait olup, isim benzerliğinden dolayı meşhur olan İmam Gazalî'ye isnad edilmiştir; yahut ta tasavvufî özellikleri ve bazı üslûp benzerlikleri nazarı itibara alınarak zan ile hareket edilmiştir.

Bu tefsirin Mülk ve Amme cüzlerine ait müstakil bir tefsir olması da mümkündür. Yazarı da Gazalî nisbeli biri olabilir.

44. Krş. Abdurrahman Bedevî, Müellefatu'l-Gazalî, Kuveyt, 1977, I/199 vd.